POSTANAK I PRIMENA USTAVA SRBIJE OD 1901. GODINE

Državni udar od 9. maja 1894. godine, kojim je obustavljen ustav od 1888. i vraćen u život ustav od 1869. godine, zasnovao je, kako se kasnije govorilo — „provizorijum". Već prilikom vraćanja na snagu ustava od 1869. godine, u samoj kraljevoj proklamaciji najavljena je izrada novog zemaljskog ustava — „u svoje vreme, kad se strasti budu stišale, mir i red utvrdio".

Prve pripreme za donošenje novog ustava izvršene su već tokom 1895. godine, pod naprednjačkom vladom Stojana Novakovića. Kraljeva zamisao o dvodomom predstavničkom sistemu podudarala se sa naprednjačkim pogledima, ali je teže bilo dobiti saglasnost radikala na takav nacrt ustava. Međutim, bez saglasnosti radikalne stranke nije bilo moguće doneti ustav redovnom procedurom, na velikoj narodnoj skupštini; opravdano se predpostavljalo da će ona biti pretežno radikalna. Izgledi za sporazum sa radikalima bili su slabi, pa je i pitanje ustavne reforme odloženo. Rascep u radikalnoj stranci još nije bio tako veliki, da bi se sa njim moglo računati kao sa osnovom za kompromis kojim bi se postigla ustavna reforma.

Pitanje ustavne reforme ponovo je stavljeno na dnevni red početkom 1901. godine i ubrzo je rešeno. Po ustavu od 1901. godine u Srbiji je prvi put uvedeno dvodomo narodno predstavništvo, čija motivacija i praksa čine glavnu problematiku ustavne promene.

S obzirom na to, da je u ovakvoj političkoj situaciji bila reč o novim kombinacijama dvora, specifični materijal za razjašnjenje može se naći samo u poverljivim dokumentima. U daljem izlaganju, doprinos razjašnjenju ustavne reforme i ustavne situacije 1901. godine, daje se na osnovu izveštaja austro-ugarskog poslanstva u Beogradu.[1]

I

Posle pada režima Vladana Đorđevića i smrti kralja Milana, politička situacija nije bila izmenjena samo u pogledu položaja dvora, već

[1] Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv XIX, Serbien (u daljem tekstu PA XIX).

je i u odnosima među političkim strankama, posebno s obzirom na stanje u radikalnoj stranci, moglo sa više izgleda na kompromis da se priđe rešavanju ustavnog pitanja. Ali takav prilaz ustavnoj reformi imao je posebne karakteristike: određno rešavanje ustavnog pitanja vezano je za određena politička grupisanja. Na ustavno pitanje se nije gledalo kao na pitanje koje treba da doprinese normalizovanju političkog života, već su se određeni preduslovi političko-partijskih odnosa postavljali i kao preduslovi i osnova nove ustavnosti. Ukratko, donošenje, pa i samo trajanje novog ustava, bili su vezani za određenu političku kombinaciju, radikalno-naprednjački sporazum. To je, svakako, bilo bez presedana i u samoj Srbiji: da jedan ustav traje koliko i jedna vlada, stvorena stranačkim kompromisom.

Reč je o „fuziji" dveju krajnosti, — naprednjaka odanih dvoru, upornih pobornika dvodomog predstavničkog sistema, i radikala, najmasovnije stranke, nekadašnjeg pobornika narodnog suvereniteta i suverene narodne skupštine. Naravno, sada se računalo sa vodećim delom radikalne stranke, čija se spremnost na kompromise počela ocrtavati i nešto ranije. Ali, do koje će se mere „umereni" radikali fuzionisati sa naprednjacima, ne samo verbalnim sporazumom već i političkom praksom, bilo je još uvek otvoreno pitanje. Stoga su i efikasnost nove ustavne promene i stabilnost nove ustavnosti od samog početka predstavljali otvorena pitanja.

Prve ozbiljnije napomene o novim političkim kombinacijama u vreme „prelaznog" kabineta Alekse Jovanovića, nalaze se u izveštajima vice-konzula Budisavljevića iz Niša, krajem januara i početkom februara 1901. godine. Budisavljević je već tada očekivao da u najskorijem vremenu politička situacija dobije sasvim nov izgled. Iz razgovora sa pojedinim političarima stekao je utisak da vlada Alekse Jovanovića nije dorasla teškoj situaciji i da će umesto delimične rekonstrukcije kabineta morati da dođe na vladu jedan umereni, ali jak kabinet, sastavljen od dinastički raspoloženih predstavnika svih političkih stranaka. Već se govorilo da su umereni naprednjaci i radikali postigli sporazum u tome pravcu, ostavljajući mogućnost pristupa i liberalima sličnih pogleda, i da će sa ovom devizom ići na izbore, koji su stavljeni u izgled za kraj marta. Među kandidatima kojima bi se poverilo obrazovanje novog kabineta pomenuti su Đoka Simić, Mihailo Vujić i Jovan Avakumović.[2]

Prosleđujući izveštaje iz Niša, von Heidler je stavljao izvesne rezerve u pogledu Budisavljevićevih zaključaka. Navodno, na kraljev program fuzije u jedinstvenu nacionalnu stranku niko se nije obazirao. Naprotiv, oživele su stare stranačke razlike naprednjaka, liberala i radikala.[3]

Međutim, radikalno-naprednjačka fuzija bila je već na pomolu. Njen predznak je bila i rekonstrukcija kabineta Alekse Jovanovića, izvršena početkom januara 1901. Komentarišući promene u vladi, von Heidler je istakao da su najveće teškoće pružali kraljeva želja da se zadrži Aleksa Jovanović kao ministar-predsednik, i pitanje ministarstva spolj-

[2] PA XIX, Niš, 13. februar 1901, No 154. Prilog uz izveštaj iz Beograda, No 40 A—C, od 16. februara 1901.

[3] PA XIX, No 33 A—B, 5. februar 1901.

nih poslova. Do tada nijedan političar većeg značaja nije hteo da bude uvučen u kabinet kome je ime i karakter davala takva „nula", kao što je bio Aleksa Jovanović. Radikalni prvaci bili su uzdržani i iz toga razloga, što su računali da razvoj situacije vodi jednom homogenom radikalnom kabinetu, i nisu hteli da se istroše u jednoj prelaznoj kombinaciji. Stoga je kralj pokušao da popuni ministarstvo spoljnih poslova jednim radikalom koji se već nalazio u državnoj službi, a samim tim i pod njegovim uticajem. Pozvao je u Beograd dr Mihaila Vujića, poslanika u Parizu, i ovaj se saglasio da preuzme ministarstvo spoljnih poslova.[4] Drugi politički najvažniji resor, ministarstvo unutrašnjih poslova, pripalo je naprednjaku Nikoli Stefanoviću. Imenovanje radikala Vujića i naprednjaka Stefanovića na najvažnije položaje u vladi, ujedno je obeležavalo politički raspon koji je trebalo savladati da bi se došlo do radikalno-naprednjačke fuzije.

Taktika radikala bila je da se odbija saradnja sa naprednjacima i uzdržava od ulaska u kompromisno ministarstvo sve dok se kralj Aleksandar ne nađe u ćorsokaku iz koga bi ga jedino moglo izvući obrazovanje homogenog radikalnog kabineta. Međutim, ova je taktika osujećena Vujićevim ulaskom u Jovanovićevu vladu, pa je ovaj Vujićev korak izazvao veliko nezadovoljstvo u radikalnom taboru. Kralj Aleksandar je praktično sprečio Vujića da se poveže sa radikalnim vođima jer ga je, odmah po njegovom dolasku u Beograd, zadržao u dvoru od ujutru do uveče, t. j. sve dok nije kapitulirao i prihvatio ministarstvo spoljnih poslova. Odmah je pozvan u Beograd i Milovan Milovanović, tada poslanik u Bukureštu, kome je u rekonstruisanoj vladi namenjeno ministarstvo privrede.

Radikalima je na taj način — zaključivao je von Heidler — preostalo da razmisle na šta će se odlučiti: na proširenje pukotine u njihovom principu, koje bi se kompenziralo dobijanjem još jednog mesta u kabinetu, ili uporno zadržavanje principa koji je već probijen. U svakom slučaju, kao glavno ostalo je pitanje kako će se tako suprotne tendencije, predstavljene radikalima s jedne, i naprednjacima kakav je Nikola Stefanović, s druge strane, trpeti u jednom kabinetu čiji je šef, Aleksa Jovanović, lišen svakog ličnog autoriteta, a zbog totalne nesposobnosti podjednako omalovažavan od svih svojih kolega.[5]

Međutim, pitanje odnosa radikala i naprednjaka u vladi nije se rešavalo putem regulisanja odnosa stranaka u celini. Stoga nije bilo odlučujuće ni držanje radikalne stranke u celini, već izgledi da u njoj preovladaju određene kompromisne tendencije, koje bi dovelo do stvaranja radikalno-naprednjačke fuzije. Ali, s druge strane, zavisilo je i od ishoda sukoba onih tendencija, koje su provejavale kroz stavove samih nosilaca ove nove političke kombinacije.

Na prvom mestu, postavljalo se pitanje onoga koraka, koji je trebalo da učini radikalna stranka da bi došlo do sporazuma sa kraljem i naprednjacima. Ali, na taj korak ne treba gledati samo kao na pitanje ustupaka, jer se iza toga koraka krilo i pomeranje političke orijenta-

[4] PA XIX, No 42 A—B, 19. februar 1901.
[5] PA XIX, No 43, 20. februar 1901.

cije pojedinih vodećih ljudi radikalne stranke. Neposredna proba njihovih političkih stavova bile su pripreme za skupštinske izbore, predviđene za početak meseca maja.

U jednom razgovoru, von Heidler je Vujića podsetio na ranije periode njegovog ministrovanja, priemćujući da je u tim vremenima radikalni glavni odbor upravljao izborima, preko njih skupštinom, a preko ove celom zemljom. Vujić je odgovorio da to više nije moguće: žalosna iskustva su ukazala da se stare stranačke organizacije ne mogu obnoviti pod sadašnjim ustavom i da sada različite stranke traže zajednička gledišta. Što se tiče ustavnog pitanja, izjavio je da se na ustav od 1888. godine ne može vratiti, ali da se ustav od 1869. godine može, koliko je potrebno, poboljšati.[6]

U pogledu političkih kombinacija povodom predstojećih skupštinskih izbora, kralj Aleksandar se određenije izjasnio o „fuziji" nego Vujić. Kralj je očekivao od predstojećih izbora jaku većinu „fuzionista". Kada ga je von Heidler zamolio da mu objasni ovaj nov stranački naziv, kralj Aleksandar ga je okarakterisao kao ujedinjavanje desnog krila radikala sa levim krilom naprednjaka, tj. izdvajanje i izolovanje ekstremne frakcije radikala i suviše prononsiranih pripadnika naprednjačke stranke. Verovao je u skupštinsku većinu „fuzionista" čak i u slučaju jedne protivničke većine od 150 glasova (na 240), jer je mogao situaciju popraviti svojim pravom na imenovanje 64 poslanika.[7]

Kraljevu napomenu o „fuzionistima" von Heidler je u svome izveštaju propratio komentarom, da naprednjak i *l'homme à poigne* protiv radikala, u sadašnjem kabinetu očigledno predstavlja uzor jednog takvog „fuzioniste" — ili možda pre jednog „konfuzioniste".[8] Inače, von Heidler je bio mišljenja da će klimava fuzija „umerenih radikala" i „levog krila naprednjaka", umesto stvaranja jedinstva, samo umnožiti broj političkih stranaka i elemente nejedinstva.[9]

II

Politička situacija se brže menjala, nego što bi to moglo da se očekuje redovnim postupkom. Pokazalo se da izbori nisu predviđeni da bi se odvagnuo odnos političkih snaga, već obratno: odnos političkih snaga i njihov sporazum trebalo je da utiče i na ishod izbora. Ali, nije to bila jedina anomalija nove političke situacije. Politički sporazum trebalo je da reši i ustavno pitanje, pre izbora i van procedure predviđene za promenu ustava.

Sredinom marta, Vujić je saopštio von Heidleru, da je pokrenuto ustavno pitanje. Naime, pre osam dana kralj je izjavio vladi, kako smatra da je došlo vreme za stvaranje novog ustava. Odmah je uzeo inicijativu za ustavnu promenu, i stalno se o njoj savetovao sa ministrima i istaknutim političarima različitih stranaka. Savetovanja su se odnosila na sadržaj novog ustava, kao i na način njegovog donošenja.

---

[6] PA XIX, No 45 A—B, 24. februar 1901.
[7] PA XIX, No 53 A—B, 7. mart 1901.
[8] Isto.
[9] PA XIX, No 62, 29. mart 1901.

Što se tiče načina promene ustava, prema postojećim propisima bile su potrebne dve odluke redovne skupštine, na različitim zasedanjima, potvrđene od vladaoca, da bi se zatim nacrt ustava podneo velikoj narodnoj skupštini. Ovi preduslovi 1901. godine nisu bili ispunjeni, jer je postojala samo jedna skupštinska odluka, iz 1896. godine. Od mnogih kombinacija kojima bi se zaobišla ova smetnja promeni ustava, Vujić je pomenuo jednu — da se, nadovezujući se na proklamaciju iz 1894. godine, novi ustav oktrojiše. Zatim bi se, na osnovu novog ustava, izvršili izbori za običnu skupštinu, koja bi trebalo da odobri obnarodovani ustav.[10]

U pogledu sadržine ustava, prema Vujićevoj izjavi von Heidleru, bilo je isključeno da se uspostavi ustav od 1888. godine. Novi ustav je, u prvom redu, trebalo da zajemči slobodu štampe i udruživanja.[11] Ali, dok je Vujić o budućem ustavu govorio kao o jednom elaboratu koji tek treba da se razradi, von Heidler je sa druge strane čuo, da je o ustavu već postignut sporazum između kralja s jedne, i fuzije naprednjaka i radikala, s druge strane. Iz materijala kojim je raspolagao, von Heidler je stekao utisak da će nov ustav, mada po tendencijama liberalan, ipak strogo čuvati prerogative krune. Smatrao je da će novi ustav, opterećen ovim protivrečnostima, samo dovesti do novih sukoba.[12]

Von Heidler nije verovao u trajnost jedne tako brze tvorevine, kao što je novi ustav, skrpljen za nekoliko nedelja; utoliko je manje verovao, što je ustav zasnovan na kolebljivoj fuziji radikala i naprednjaka koja će, umesto jedinstva, još umnožiti broj stranaka. U „fuziji" je video novu, četvrtu stranku, koja treba da podržava kabinet protiv liberala, kao i opozicionih naprednjaka i radikala, čiji broj nije bio za potcenjivanje.[13] Ekstremni radikali i liberali bili su potisnuti i ostali su u opoziciji, i tako su — zaključuje von Heidler — liberali, najkonzervativnija stranka u zemlji, delili sudbinu ekstremnih. Umereni radikali — verovao je von Heidler — sada primaju, više ili manje spontano, ovaj ponuđeni ustav da bi ga kasnije, zajedno sa ekstremnih radikalima, promenili na štetu krune.[14]

Kralj Aleksandar je doskora mislio najviše na zakonsko proširenje slobode štampe i udruživanja, dok otvaranje ustavnog pitanja nije stajalo u njegovim proračunima. Stoga je novu kraljevu odluku o promeni ustava von Heidler smatrao kao novu koncesiju onoj stranci, koja se već pod kraljem Milanom uporno borila za ustav, da bi ga zatim bezobzirno iskoristila za učvršćenje svoje vlasti, a na štetu dinastije. Novi će ustav imati da pokaže da li će radikalnoj stranci uspeti da i preko njega zadobije osnove za svoju buduću prevlast. Ujedno, kralj Aleksandar će imati prilike da bliže upozna razliku između umerenih i ekstremnih radikala, koja još nije izgledala potpuno jasna.[15]

Pripreme novog ustava i njegovog neophodnog preduslova, sporazuma radikala i naprednjaka, brzo su odmicale, što je učinilo bespred-

---

[10] Isto.
[11] Isto.
[12] PA XIX, No 63, 1. april 1901.
[13] PA XIX, No 62, 29. mart 1901.
[14] PA XIX, No 63, 1. april 1901.
[15] PA XIX, No 62, 29. mart 1901.

metnim dalji opstanak kabineta Alekse Jovanovića. On je dao ostavku i obrazovana je vlada pod predsedništvom Mihaila Vujića. Novu vladu von Heidler je ocenio kao radikalnu ili, prema uobičajenom zvaničnom nazivu — „umereno radikalnu". Smatrao je da će jedini naprednjak u vladi, Nikola Stefanović, „l'homme à poigne", izderati svoju pesnicu u bezuspešnoj borbi protiv svojih radikalnih kolega.[16]

Nacrt novog ustava najpre je pokazan radikalima, zatim naprednjacima i najzad liberalima, koji su tek na kraju priprema pozvani u dvor. Prema Vujićevoj izjavi, sve su se stranke složile kako sa samim ustavom, tako i sa načinom njegovog donošenja. Novi ustav će biti sastavljen prema ustavu od 1888. godine, ali će se razlikovati od njega uvođenjem dva doma, odredbama o nasleđu prestola i ukidanjem predstavništva manjine.

U nacrtu novog ustava — smatra von Heidler — došla su do izražaja, a delimično i do zadovoljenja, dva suprotna pravca. U odredbama, u kojima ustav od 1901. odstupa od ustava iz 1888. godine, pobedio je kraljev autoritet; u drugim delovima, uzetim iz ranijeg liberalnog ustava, — volja radikala.

Najkarakterističnija odlika novog ustava je uvođenje gornjeg doma, odnosno — kako ga von Heidler objašnjava — moderno, zapadnoevropskim šablonima odgovarajuće zaodevanje prerogativa kralja, koje je imao prema ustavu od 1869. godine, da jednu četvrtinu skupštine zaposedne krunskim poslanicima. Gornji dom perdviđen je kao kočnica donjeg doma, verovatno radikalnog, a moći će to da bude, jer je kraljeva većina obezbeđena preko tri de jure i trideset imenovanih članova, čak i u slučaju da radikali zadobiju na izborima svih osamnaest izbornih mesta.[17]

Po novom ustvau, ministarstvo neće biti izvršni odbor narodnog predstavništva, već organ krune; stoga ono ne pada parlamentarnim glasanjem, već samo ima odbijene predloge da amendira ili povuče.[18]

Kako se u političkoj javnosti govorilo, umereni radikali su se, ujedinjeni sa naprednjacima, da bi zadobili ostale slobode, saglasili da otrpe ovaj „trn zaboden u njihovo meso", — gornji dom. Ali je eksremno krilo radikala zauzelo odlučan stav protiv oktroisanja ustava, a posebno protiv uvođenja drugog doma, ostajući verno svojim principima.

Bilo je otvoreno pitanje ko će u okviru novog ustava zadobiti premoć: kralj uz pomoć naprednjačkog ministara unutrašnjih dela i ostalih, navodno na vernost dvoru obraćenih radikalnih ministara, ili radikalna stranka, na osnovu gotovo neograničenih sloboda, koje otvaraju vrata svakovrsnim agitacijama. Ovo će se pitanje — smatrao je von Heidler — odlučiti posle dugotrajnih borbi, a za to vreme zemlja neće ništa dobiti ni u snazi ni u blagostanju.[19]

Važnija od samog ustava izgledala je činjenica njegovog oktroisanja i njegovih eventualnih posledica. Navodno, bio je to odlučujući korak na putu koji su radikali obeležili da bi kralja postepeno zadobili u svoje

[16] PA XIX, No 64, 3. april 1901.
[17] PA XIX, No 65, 5. april 1901.
[18] PA XIX, No 67, 10. april 1901.
[19] PA XIX, No 65, 5. april 1901.

ruke. Pre smrti kralja Milana, njegov sin je još odbijao da radikalima koncedira slobodu štampe i udruživanja, i još je računao, kako je sam izjavio von Heidleru, da zajemčenim pravom prema sadašnjem ustavu imenuje jednu četvrtinu poslanika, kako bi radikalima osporio vladavinu u skupštini. Sada pak, kralj prepušta skupštinu radikalima i njihovim pro tempore saveznicima, naprednjacima, i računa još samo na senat, zavistan od krune.[20]

Da li će se jedna narodna stranka, kao što su radikali, ili jedna konzervativna stranka, oslonjena na srednji sloj i delove inteligencije, kao naprednjaci, pokazati à la longue kao uticajnija, da li će, dalje, gornji dom „mameluka" moći da koči donji dom, oslonjen na raspoloženje širokih narodnih slojeva — to su pitanja o kojima kralj i radikali očigledno različito misle. Isto to važi u pogledu oktroisanja ustava. Kralj Aleksandar verovatno misli da će se oktroisani, tj. poklonjeni ustav moći jednostavno uzeti natrag, kada ga odnosi prevaziđu. Radikali znaju iz iskustva da je ovo slučaj i sa ustavom koji je zakonski nastao, što se već dosilo sa ustavom od 1888. godine, stoga im oktroisanje ne zadaje mnoge brige. Ali je ipak bio potreban uticaj ruskog poslanika, da bi se većina radikalne stranke, koju vodi Pašić, nagovorila da se pomiri sa oktroisanjem ustava. Ekstremni radikali, kao i liberalna stranka borili su se protiv oktroisanja i spremali su se da stupe u opoziciju protiv „umereno-radikalnog" kabineta. Skupština, koja će se izabrati na osnovu oktroisanog ustava, tek treba ovaj ustav da odobri.

Nade u stabilizaciju situacije poticale su iz mišljenja koje von Heidler pripisuje kralju Aleksandu i ruskom poslaniku: da su radikali nešto naučili iz iskustva i temeljito se promenili, jer „ne žele više da dođe u kazamate".[21]

III

Dogovori političkih stranaka oko prihvatanja novog ustava, i radikalno naprednjačka „fuzija", koja je trebalo da bude politička podloga primene novog ustava, predmet su posebnih komentara u izveštajima austro—ugarskog poslanstva. To je i razumljivo, s obzirom na političke odnose u Srbiji, sumnje u trajnost stranačkih sporazuma, a time i u stabilnost nove ustavne situacije koju je trebalo stvoriti.

Prošlog leta, kralj Aleksandar je još uvek a limine odbijao svaku pomisao na ukidanje važećeg ustava od 1869. godine; tada je ustav od 1888. godine, koji je poslužiao kao uzor novom ustavu označio kao „užasan" i izjasnio se za neprihvatljivost svake ustavne promene koja bi iziskivala da se sazove velika skupština. Ona se sastojala od oko 800 seljaka, koji se istina mogu sazvati, ali se ne zna šta su sve u stanju da zaključe, i kako ih se opet može osloboditi.

Zakonsku neophodnost sazivanja velike narodne skupštine, kralj je sada zaobišao time, što bi na nezakonit način stvorio i oktroisao nov ustav. Ali, da bi stvorio privid narodne saglasnosti, naredio je da

[20] PA XIX, No 67, 10. april 1901.

[21] Isto.

se preko načelnika u unutrašnjosti odabere znatan broj tzv. prvaka i uputi u Beograd, radi pretresanja nacrta ustava. Među ovim „prvacima" bio je znatan broj statista.

Sa jednim brojem „prvaka" održani su sastanci u minitarstvu unutrašnjih dela i u dvoru. Uprkos odabiranja „prvaka", javila se u krugu radikala višestruka opozicija, kako protiv oktroisanja uopšte, tako i protiv sadržine novog ustava. Protiv novog ustava, u različitim nijansama bili su i pojedini naprednjaci, a liberalna stranka u celini.

Levo krilo radikala negodovalo je protiv čitavog niza odredaba, među kojima npr. protiv prava kralja da imenuje većinu u senatu i verifikacije mandata od strane kasacionog suda; protiv ove je data karakteristična motivacija, da i ovaj najviši sud u zemlji takođe imenuje kralj. Osnovni zahtevi radikalne levice bili su, da se promene sadašnji kmetovi i sreski načelnici, postavljeni još pod ranijim režimom, zatim, da se sledeća skupština sazove samo radi izrade ustavnih zakona, na osnovu kojih bi se birala nova skupština; neki ekstremni radikali tražili su i uvođenje sreskih i okružnih skupština. Za ove skupštine von Heidler napominje da su bile radikalni konventni u malome, koji su terorizirali svoje srezove, samovoljno propisivali i otpisivali poreze, ucenjivali političke protivnike i izazivali anarhično stanje.

Na strani ekstremnih, po pravilu se nalaze i beogradski studenti, koji su nedavno doneli rezoluciju protiv ustava. Njen tekst se mogao naći samo u „Zastavi", jer su nju novine u Srbiji prećutale.[22]

U navedenoj situaciji mogao se očekivati najpre rascep u radikalnoj partiji, čije će desno krilo zajedno sa većinom naprednjaka podržati nov ustav i njegovo oktroisanje. Očekivalo se da se pojavi i radikalno-naprednjački savez, adresom kralju koju bi potpisalo osamdeset prvaka obeju stranaka. Ovaj savez trebalo je da dobije karakter fuzije u jednu stranku, o čijem se imenu još raspravljalo, koja bi imala i jedinstveni stranački list.

Najkarakterističniji momenat svih ovih događaja je — primećuje von Heidler pro domo — neiskrenost i uzajamno nepoverenje faktora koji u njima učestvuju. Kralj ne veruje ni naprednjacima ni radikalima, a obe stranke nemaju poverenja ni jedna u drugu, niti u kralja. Svaka se nada da će drugu prevariti, a istome se nada, pro futuro i opozicija koja se stvara.

Uprkos očekivanom „jednoglasnom" prihvatanju novog ustava koji će se u dvoru proklamovati i uzvika „živeo" od strane „prvaka", ovoga skupa „srpskog naroda", snabdevenog službenim ulaznicama, raspoloženje u Beogradu nije se moglo obeležiti ni kao veselo, ni kao ispunjeno nadom. Nov ustav će se dobiti, ali o tome, šta će ova Pandorina kutija doneti zemlji, različiti ljudi različito misle.

Međutim — napominje von Heidler — sa raspravljanjem detaljnijih odredbi novog ustava, čije su glavne odlike već poznate, utoliko manje treba žuriti, što će se novi izbori obaviti pod stegama i ograničenjima važećeg uspostavljenog ustava od 1869. godine, a tek skupština proizašla

[22] PA XIX, No 72, 19. april 1901.

iz novih izbora treba da izlije u zakonske forme lepa obećanja novog ustava o jednakosti svih građana, slobodi štampe i udruživanja. i slična.[23]

Radikalno-naprednjački sporazum bio je osnova za donošenje i primenu novog ustava, pa su i sumnje u trajnost ustava zasnivane na sumnjama u pogledu trajnosti radikalno-naprednjačkog sporazuma. Stoga su za razvoj opšte situacije karakteristični i neki momenti iz toka toga političkog sporazumevanja. Reč je prvenstveno o karakteristikama održanih konferencija i savetovanja.

Na dan 4/17. aprila održane su zasebne konferencije naprednjaka i radikala. Prvi su se okupili kod ministra unutrašnjih dela, a drugi kod ministra-predsednika. Cilj konferencija bio je pristupanje zajedničkom radu koji je prethodno ugovoren između vođa obeju stranaka, u smislu uvođenja i odbrane novog ustava.

Konferencija naprednjaka bila je brzo završena. Čuo se po koji glas da radikalima ne treba verovati, jer mogu da obmanu naprednjake i kasnije se sami čvrste na vlasti, ali je ministar Stefanović otklonio ove bojazni, pa je izjava o pristupanju sporazumu sa radikalima bila jednoglasna.

Konferencija radikala nije tekla tako glatko. Raspravljalo se pre i posle podne, i duboko u noć. Advokat Ivan Pavićević iz Negotina (jedan od osuđenih na prekom sudu) i Sima Kostić iz Kragujevca, bili su odlučno protiv svakog zajedničkog rada radikala sa naprednjacima. Izjavili su da su naprednjaci stvarni neprijatelji radikalne stranke, koji samo idu na to da radikalnu stranku diskredituju, razbiju i onemoguće kako „gore", tako i „dole". Obojica su bili za samostalno istupanje radikalne stranke, a ako je potrebno, i za obnovu borbe. Njihova izlaganja učinila su vidan utisak na prisutne, i izgledalo je da će dobiti prevagu. Međutim, posle duge debate, u kojoj se tražilo da se naprednjacima ustupi samo jedna četvrtina mandata u donjem domu, mesta u gornjem domu i činovničkih položaja, uspelo je dr Vujiću, Nikoli Pašiću, Stojanu Protiću, Aci Stanojeviću, Andri Nikoliću i drugima, da nagovore konferenciju da priđe sporazumu, mada samo u načelu, dok bi se detalji kasnije precizirali. Takođe je zaključeno, da se iz zajedničkog rada isključe svi oni, koji su otvoreno podržavali režim Vladana Đorđevića.

Prihvaćeno je, najzad, i stvaranje jednog izvršnog odbora, koji bi vodio poslove koaliranih stranaka, pripremio osnivanje nove, zajedničke stranke, starao se o pravilnoj primeni ustava, propagirao ga u narodu i izdavao list stranke. U odbor su određeni od strane radikala Nikola Pašić, Stojan Protić i Andra Nikolić, a od strane naprednjaka Ljuba Kaljević, general Franasović i Dimitrije Marinković. Osim toga, zaključeno je da se uputi zajednički proglas narodu, koji će pored članova odbora potpisati još po jedan naprednjak i radikal iz svakog okruga.

Ista takva odluka doneta je i na konferenciji naprednjaka.

Sutradan, 5/18. aprila, pre dogovora zakazanog za 11 časova u dvoru, održan je zajednički sastanak naprednjaka i radikala kod mini-

[23] Isto.

stra-predsednika Vujića, u salonu ministarstva spoljnih poslova. Vujić je održao govor, u kome je prisutnima obrazložio sporazum postignut između radikala i naprednjaka, označivši ga kao početak jednog doba sretnog za interese prestola i otadžbine. Zatim je Vujić zamolio Kaljevića da postignuti sporazum potvrdi u ime naprednjaka. Kaljević je to učinio i izrazio je želju da obe stranke postignuti sporazum *iskreno* podržavaju.

Kada su se pozvani iskupili u velikoj sali novog dvora, kralj im je održao poduži govor, u kome je uglavnom rekao:

Razrivene političke prilike i neobuzdane stranačke zadjevice prinudile su ga da 1894. godine obustavi ustav od 1888. godine. Ali, već tada je izjavio da će zemlji ponovo dati napredan ustav, kada se stranačke svađe stišaju i konsoliduju političke prilike. Do toga je, veruje, sada došlo i stoga je odredio odbor, kome je poverio izradu ustava. Kada je nacrt bio gotov, pozivao je u grupama viđenije ljude iz svih stranaka, kojima je nacrt čitan i sa kojima se o njemu raspravljalo, posle čega je ustav konačno utvrđen i sutra će biti svečano proklamovan.

Kralj je potpuno ubeđen da ustav, kakav je sada, zadovoljava potrebe zemlje u svakom pogledu, i stoga apeluje na sve odane i dobronamerne da ga prime i svim snagama nastoje da se on i u narodu pravilno shvati i prihvati. To je njegova želja i volja, a sada zavisi samo od naroda kakav će odnos uspostaviti prema kruni.

Kralj je otvoreno izjavio da nije voljan da uzmakne pred jednom ekstremnom opozicijom; ako je neophodno, spreman je da u svako doba prihvati borbu sa njom. Sam ustav se već stara o tome, da nemirni elementi ne zadobiju prevagu. Postaralo se da se ustavom zasnuje dvodomi sistem, kako bi gornji dom obuzdao pojedine neumesne prohteve donjeg doma. A kralj će se postarati i o tome, da gornji dom ovaj svoj zadatak u potpunosti ispuni. U gornjem domu uvek će imati i zadržati većinu oni elementi, koji slušaju njegova uputstva. Njegova je odlučna volja da se preseku neobuzdane stranačke svađe i da se trzavicama i smutnjama u političkom životu Srbije jednom za svagda učini kraj. On ne zna i neće da zna ni za liberale, ni za naprednjake, ni za radikale. Hoće da zna za ljude dobre volje, koji su spremni da svu svoju snagu posvete blagostanju i napretku prestola i naroda.[24]

Kralj je, očigledno, saopštio dosta svojih intimnih misli prisutnima, koje njima nisu mnogo odgovarale, bar se to može sigurno pretpostaviti za radikale. Ali, nastavljajući svoju političku igru, kralj nije propustio da već posle konferencije umiri radikale izjavom, da se svi oni, koji su se eksponirali podržavanjem režima Vladana Đorđevića, isključuju iz zajedničkog rada i da neće zauzimati činovničke položaje.

S druge strane, na prethodnim grupnim konferencijama, kralj je kapacitirao naprednjake, rekavši im da su njegove simpatije samo na njihovoj strani, jer su oni jedini elemenat na koji se može potpuno osloniti. Njegova će briga biti da ih radikali ne majoriziraju i ne oštete u bilo čemu. Međutim, ni tada nije propustio da i radikalima kaže, da će se već pobrinuti „da naprednjačko drveće ne raste u nebesa". A

[24] PA XIX, No 53, 24. april 1901. i prilog uz izveštaj.

kada je dalje rekao povodom ustava, da je njegov nacrt pročitao ruskom poslaniku i da se ovaj u potpunosti sa njim saglasio, kralj je dodao, ne bez ironije: „I kada je ovaj ustav Rusiji dobar, mora i nama biti dobar!"[25]

IV

Posle svečanog proglašenja ustava, von Heidler je izvestio o svojim utiscima u pogledu prijema na koji je ustav naišao u javnosti.

Uprkos vladinim ujdurmana pri odabiranju tobožnjih političkih prvaka — publike za proklamaciju ustava, i uprkos uobičajenom aranžiranju pozdravnih telegrama, isticanju zastava i svečanostima u provinciji, ne mogu se ni branioci novog ustava obmanjivati u pogledu prijema na koji je naišao ustav. Bio je hladan i skeptičan, a kod većine postojanih radikala i kod većine liberala odlučno neprijateljski. Ovi se stranački sledbenici bore protiv fuzije naprednjaka i radikala, a time i protiv same osnove uspeha koji se očekivao od novog ustava. Jer, ako na izborima nefuzioniranim radikalima uspe da preglasaju i potisnu kompromisne izborne liste koje su sastavili radikali-fuzionaši sa naprednjacima, proizaći će ona stranačka radikalna vladavina, koju je ustav trebalo da spreči. Tako će već na početku nastati antagonizam između skupštine i senata.

Radi pravilnije ocene vesti srpskog presbiroa koje je prenosila austro—ugarska štampa, „da se u listovima veliča ustav kao zaloga jedne bolje budućnosti", von Heidler je dostavio izvode pisanja svih srpskih listova, vrednih pomena, o ustavnom pitanju. Iz toga pregleda proizlazi da je, izuzev dva organa fuzionaških stranaka — „Zakonitosti" vladinih radikala i naprednjačkih „Starih Malih Novina", — za ustav bio jedan jedini politički list radikala, „Večernje novosti". Što se tiče ostalih listova, „Trgovinski glasnik" je komercijalni stručan list, koji zastupa trgovačke interese i zbog toga nastoji da se namiri sa svakim režimom. Protiv ustava istupaju dva najčitanija lista prestonice, „Narodni list" (pod ovim naslovom obnovljene „Narodne novine") i „Mali žurnal", koji je ranije inspirisala kraljica Draga, oba radikalna. Iz pisanja ovih listova može se videti kakvom su sve pritisku vlasti bili izloženi da zauzmu drugo gledište, a time njihovo suprotstavljanje ustavu dobija još više u težini.

Posebno je bilo karakteristično- da ostali listovi od ugleda, kao što su „Beogradske novine", „Srpski Glasnik" (liberalni), „Srbin", „Bratimstvo", „Dnevni list" do sada nisu nijednu reč napisali o novom ustavu, koji je pre četiri dana proklamovan i objavljen. Čak i ako policijski pritisak ove listove naknadno prinudi da povoljno pišu o ustavu, dosadašnje njihovo ćutanje možda je još rečitije nego ispadi „Narodnog lista" i „Malog žurnala".

Opis ceremonije kojom je proklamovan ustav, od strane „Narodnog lista", odudara od ditirambskih opisa sprskog presbiroa, objavljenih u austrijskoj štampi. Kako su von Heidler uveravali radikalni učesnici u ovoj ceremoniji, neki primeri su ukazivali na još manje respekta:

[25] Isto.

pojedini „prvaci" šetali su po kraljevskim odajama pušeći i glasno ćaskajući, dok je njegovo veličanstvo proklamovalo ustav.

Ukratko, — napminje von Heidler — ustavna ideja niti je potekla iz širokih slojeva naroda, niti će je oni nositi; stupanje novog ustava na scenu potpuno je veštačko. Time se, naravno, ne može odmah osporiti značaj njegovih intencija i celishodnosti. Ali, iz toga proizlazi, da će za uvođenje i uspešno funkcionisanje novog ustava biti potrebno nešto više od podele mesta između vladinih radikala i naprednjaka, naime, postizanje jednog realnog uticaja na stanovništvo, delom apatično, delom neprijateljski raspoloženo.[26]

Međutim, nisu manje važne primedbe koje su se odmah javile, u pogledu celishodnosti — sa gledišta kraljevih motiva — novog predstavničkog sistema. Odmah posle proklamacije ustava imenovano je od strane kralja trideset senatora, među kojima je bilo i radikala. Tada je jedan stari poznavalac prilika u Srbiji primetio kralju, da će mu u kasnijoj budućnosti možda senat, kojim je hteo da se zaštiti, biti mnogo opasniji od skupštine. Ovu je mogao raspustiti kada mu postane neugodna, a članove senata postavio je doživotno i ne može ih zbaciti. Na taj način „mameluci" neće predstavljati branu prema skupštini, a već izgleda da menjaju svoju narav.[27]

U daljem razvoju političke situacije produbljivao se rascep među radikalima, koji će predstavljati značajan momenat za dalju sudbinu radikalne stranke. Međutim, pri analizi donošenja i primene ustava od 1901. godine, od posebnog je značaja da se razmotri unutrašnja protivrečnost njegove osnove — radikalno-naprednjačke fuzije — koja će se odražavati i na premise nove ustavnosti, dvodomi predstavnički sistem i prerogative krune.

Sve ono što je bilo bar donekle pritajeno u vremenu sklapanja fuzije i donošenja novog ustava, počelo je da izbija u prvi plan u praksi novog režima. Protivrečnost polaznih pretpostavki fuzije, kao osnovice primene ustava, posebno se manifestovala u položaju u kome se našao predsednik vlade, Mihailo Vujić.

Ironija ministarske sudbine Mihailo Vujića — pisao je von Musulin — u tome je, da su svi uspesi koje zabeleži kao radikalni stranački vođ, nepovoljni za fuziju i otežavaju njegov položaj kao predsednika jednog fuzionaškog kabineta. Samu fuziju bi Vujić, naravno, lako preboleo, ali je ona bila preduslov njegovog dolaska na vladu; otklanjanje ove pretpostavke u najmanju ruku bi dovelo do probe odnosa snaga vlade i krune, a možda i do pada vlade i promene sistema. Stoga se Vujić, mada sa zadovoljstvom pozdravlja svako jačanje radikalne misli, pribojava da ono istovremeno cepa fuziju i time stavlja vladu pred neizvesnu situaciju.

Za novu političku situaciju bili su karakteristični već i rezultati izbora za senat. U senat nije izabran nijedan naprednjak. Radikali su izjavili da je ovaj rezultat razumljiv i da se mogao predvideti; izborni kompromis sa naprednjacima odnosio se na skupštinu, a ne i na senat. Što se tiče naprednjaka, pa i samog kralja, smatrali su da će radikali

[26] PA XIX, No 76, 22. april 1901.
[27] PA XIX, No 73, 20. april 1901.

imati glavnu reč u skupštini, a oni u senatu. Međutim, ovaj se njihov san nije ostvario, što je među naprednjacima izazvalo nova neraspoloženja. Simptomatične su bile i teškoće na koje je nailazilo stvaranje fuzionaškog kluba, i istupanje naprednjačkog urednika iz zajedničke redakcije „Dnevnika", organa fuzije, koji su sada uređivali samo radikali.[28]

Kako je stajalo sa fuzijom, tom osnovom režima inauguriranog od strane kralja novim ustavom, najbolje se videlo iz formiranja skupštinskih klubova. Kralj je mnogo polagao na to, da naprednjaci i vladini radikali formiraju zajednički klub, tj. da se stope u jednu stranku. Uprkos jakom pritisku odozgo, poslanici sa vladinih lista formirali su tri kluba: posebne klubove naprednjaka i radikala, u kojima odvojeno razmatraju svoje stranačke poslove, i klub fuzije, u kome skupštinski poslovi treba zajednički da se razmatraju. Naravno, moglo se očekivati da će težište ležati u stranačkim klubovima, a ne u klubu fuzije koji, kao instanca umetnuta između stranaka i skupštinskog plenuma, jedva može da ima nešto više od prividnog postojanja. Osim toga, obrazovani su klubovi nezavisnih radikala i liberala, — dakle 130 poslanika svrstano je u pet klubova.

Očekivalo se da tok prvog zasedanja narodnog predstavništva pokaže da li je privezivanje naprednjaka i vladinih radikala od bilo kakve trajnosti. Radikali izabrani pod okriljem vlade imaju većinu i bez naprednjaka, stoga nemaju nikakvog razloga da čine ustupke naprednjacima. Njihova srodnost sa nezavisnim radikalima mnogo je bliža,i učvršćenju jedne čisto radikalne stranačke vladavine ne stoji na putu nikakva druga smetnja, izuzev kraljeve želje da se ne odvoji od naprednjaka, koje smatra konzervativnijim i pouzdanijim od radikala. Ali, kralj se boji i osipanja vladinih radikala u korist opozicionih radikala, mada se nada da se u tome neće ići tako daleko, da se fuzionaška većina okrnji.[29]

Otvaranje narodnog predstavništva donelo je nova razočarenja kraljevim nadama. Konzervativnoj ulozi, koju je kralj hteo da dodeli senatu, nisu svi senatori bili naklonjeni. Jedan od najistaknutijih članova senata, profesor Velike škole Jovan Žujović, započeo je svoju političku aktivnost republikanski nadahnutom izjavom: da će se tačno držati pricipa radikalne demokratije, koja se zasniva na principima narodnog suvereniteta.[30]

V

Početak rada novog narodnog predstavništva dao je priliku da se izraze različita raspoloženja u pogledu nove političke situacije i novog ustava.

Na sastancima narodne skupštine došla su do izraza različita raspoloženja i neraspoloženja prema oktroisanom ustavu. Međutim, ovde se neće navoditi taj inače značajan materijal stenografskih beležaka,

[28] PA XIX, No 161 A—B, 30. avgust 1901.
[29] PA XIX, No 182 A—B, 18. oktobar 1901.
[30] PA XIX, No 183, 20. oktobar 1901.

već će se pratiti opšti utisci i neposredni podaci o odnosu kralja, vlade i narodnog predstavništva, do kojih su došli posmatrači iz austro—ugarskog poslanstva.

Posebnu karakteristiku raspoloženjima u narodnoj skupštini dalo je to, što su se javili neki neuobičajeni ispadi. Von Heidler je bio pobuđen da i sam istakne u svojim izveštajima, da je početak rada parlamenta dao jednu novu pojavu: kod pojedinih govornika liberalne stranke i nezavisnih radikala primećivala su se agresivna zajedanja i peckanja na račun kralja i kraljice, u više ili manje prikrivenom obliku. Na čelu ove manje grupe napadača bio je dr Voja Veljković. Mada je kralj upotrebio čitav svoj uticaj da njegov bivši sekretar ne dobije mandat, on je ipak izabran u skupštinu. Veljković je svojoj parlamentarnoj aktivnosti obeležio pravac izjavom iz koje proizlazi, da suverenitet naroda stoji nad suverenitetom kralja, a na koju su se u skupštini sa različitih strana čuli povici: „Tako je!"[31] Još je značajnija — primećuje von Heidler —trpeljivost na koju su ovi ispadi nailazili kod glavnih oslonaca novog režima. Sa vladine klupe sve ovo nije naišlo ni na kakvo dalje protivljenje, osim sedam reči ministra-predsednika kojim se tražilo da se kruna ne uzima u debatu.[32]

Prilikom prijema skupštinske adrese kralj se osvrnuo na ovu „potpuno novu pojavu" u skupštini, napade na dinastiju i „one ličnosti, koje su u smislu svih monarhističkih ustava nepovredive".

Ubrzo se kraljevo nezadovoljstvo skupštinskom opozicijom proširilo i na radikale uopšte, kako one u vladi, tako i na one u skupštini. Sa nespokojstvom je gledao na budućnost, posebno stoga što nije znao kako da se oslobodi pritiska radikala. Veovatno je već počeo da misli o promenama, sudeći po tome, što ga je jedna ličnost, koja je uživala njegovo poverenje, odvraćala od namere da već sada otpusti ministarstvo, raspusti skupšútinu ili pak suspenduje ustav, jer je još rano da se „pliva uz vodu".[34] Ali, kralj je nastavio da poziva u dvor mnoge ličnosti koje nisu bile naklonjene vladi, a pominjala se i mogućnost jednog kabineta sa vojnim licem na čelu, — generalom Cincar-Markovićem.[35]

Početkom 1902. godine teškoće sa skupštinom su sve veće. Sve više se oseća otpor i samih radikala iz fuzije, zajednici sa naprednjacima, kao i kraljevim težnjama da se u različitim nacrtima zakona brišu liberalne odredbe. Radikalni ministar-predsednik Vujić nalazio se u teškom položaju, pritisnut zahtevima svojih stranačkih drugova i zahtevima kralja. Kada je nedavno pri jednoj debati u radikalnom klubu Vujić zapretio ostavkom, sa više strana se čulo: „Samo vi idete!" S druge strane, gotovo svakodnevna presija kralja, stalno pozivanje senatora i poslanika u dvor, da bi se kod svakog i najsitnijeg pitanja osetio kraljev lični uticaj; izazivali su nezadovoljstvo i otežavali izglađivanje suprotnosti.[36]

---

[31] PA XIX, No 188, 29. oktobar 1901.
[32] PA XIX, No 192, 4. novembar 1901.
[33] PA XIX, No 194, 6. novembar 1901.
[34] PA XIX, No 198 A—C, 21. novembar 1901.
[35] PA XIX, No 208 A—B, 6. decembar 1901.
[36] PA XIX, No 21 A—B, 3. februar 1902.

Sukobi su se sredinom 1902. godine zaoštrili do te mere, da je kralj istupio sa otvorenim pretnjama. Na jednom sastanku svih radikalnih poslanika i senatora (izuzev samostalnih radikala), ministar narodne privrede je po kraljevom nalogu izjavio: ako se ne bude pridržavalo kompromisa od aprila 1901. godine, koji se odnosi na saradnju radikala i naprednjaka, kralj će smatrati da je razrešen svoje reči i ukinuće ustav.[37]

Početak oktobra 1902. godine kralj je neposredno pristupio merama na promeni vlade i režima. Čak je bio objavljen i sastav nove vlade, pod predsedništvom generala Cincar—Markovića, ali je u mesto njene prve sednice došlo do njenog opoziva i jedne hitne konferencije sa istaknutim političarima, u dvoru.[38] Kriza je formalno rešena imenovanjem nove vlade na čelu sa Perom Velimiriovićem, ali ta promena nije sadržala ozbiljniju nameru da se zadrži postojeći sistem. „Sadašnja vlada — istakao je von Heidler — kabinet je nuliteta, Beograđani kažu „ograničenih glava"; nosi obeležje namere da se na različitim stranama baci pesak u oči. To je nominalno fuzionaški kabinet, dok ceo svet zna da sadašnja politika odstupa od ove osnove.[39]

Mesec dana kasnije, došao je na vladu kabinet generala Cincar—Markovića.

Kabinet Cincar—Markovića nije sumnjao u neprijateljski prijem od strane radikalne skupštinske većine, pa je odlučio da se ne predstavi skupštini, već da skupštinu odloži na dva meseca. U skupštini se pojavio samo ministar unutrašnjih dela, Velja Todorović, koji je usred skupštinske galame pročitao ukaz o odlaganju skupštine za 8/21. januar 1903. godine.[40]

Fuzija je prestala i formalno da postoji. Von Heidler je nabrojao na političkoj areni Srbije ne manje od devet političkih grupa. Kralj Aleksandar je, sa svoje strane, u razgovoru sa von Heidlerom, sa zadovoljstvom ukazao na to, kao na rezultat njegove veštine vladanja. Novu političku situaciju u Srbiji von Heidler je ocrtao prilično drastičnim rečima. Uprkos nestabilnosti od koje ceo život Srbije boluje, a za koju je kriva kruna, stranke se i dalje cepkaju umesto da se koaliraju. Ovom cepkanju doprinose različito obojene lične tendencije, da bi se pred krunom pokazala podobnost za vladu. To je jedan od najkarakterističnijih momenata za objektivnu procenu prilika u Srbiji. Kralj Aleksandar obara čitav nivo svoje zemlje sve niže, njegova je poslednja briga da stvori dobro zemlji, — ali se održava na slabostima svojih podanika.[41]

Kabinet Cincar-Markovića, da bi obeležio svoj pravac, istupio je sa jednim programom, koji je objavljen u službenim novinama. U pogledu unutrašnje politike ističe se samo već ranije najavljena potreba ustavne promene na ustavni način, čiji je glavni smisao ukidanje se-

[37] PA XIX, No 131, 26. juli 1902.
[38] PA XIX, No 181, 20. oktobar 1902.
[39] PA XIX, No 182, 21. oktobar 1902.
[40] PA XIX, No 200, 21. novembar 1902.
[41] PA XIX, No 205, 3. decembar 1902.

nata. Najviše mesta zauzimaju administrativne, zakonske i ekonomske reforme, koijh je toliko da bi jedva decenija bila dovoljna za njihovo ostvarivanje.[42]

Drugim svojim potezom, kabinet Cincar-Markovića se za izvesno vreme oslobodio skupštine. Odložena za 8/21. januar 1903. godine, skupština je pre svoga ponovnog sastanka zaključena. Prema odredbama ustava, morali su se senat i skupština sazvati najdalje do 1/14. oktobra. Ali, pošto nova vlada nije raspolagala sigurnom većinom i nije se moglo očekivati u skorom vremenu pomeranje odnosa stranačkih snaga, izgledalo je malo verovatno sazivanje skupštine pre jeseni 1903. godine. Računalo se da bi i ovaj saziv kratko trajao, posle čega bi se odmah raspisali novi izbori.

Što se tiče nove promene ustava, ona nije izgledala isključena. Opozicioni listovi videli su siguran znak da jedna takva promena blisko predstoji u dodeli visokih mesta Borivoju Nešiću i Jovanu Atanackoviću, senatorskog položaja Andri Đorđeviću, kao i u činjenici da je u skorije vreme kralj Aleksandar češće primao Vukašina Petrovića i Đorđa Genčića.[43]

Opširniju karakteristiku vlade Cincar-Markovića i nove političke situacije dao je u svome izveštaju C. Dumba.

Kabinet Cincar-Markovića nosio je od početka pečat jedne neparlamentarne vlade, koja ni u jednom od oba predstavnička tela nije raspolagala većinom. Skupštinu je morao najpre da odloži, zatim da je zaključi, a da ona nije izglasala ni tekući budžet. Po svome sastavu, kabinet odgovara kraljevoj težnji da još uvek svemoćnu radikalnu stranku podvoji i njeno umereno krilo pod Vujićem stopi sa ostacima stare naprednjačke stranke i nekim liberalima. Tako je nekoliko dvorskih radikala, političara drugog ili trećeg reda, kojima je karijera stajala iznad njihovih političkih uverenja, primljeno u sadašnje ministarstvo. Ali, ispod ruke, kralj nije prekinuo sve veze sa Vujićem i nadao se da će ga navesti na ulazak u jedno novo koaliciono ministarstvo, koje bi moglo kod novih izbora da ima u skupštinu čak i dvotrećinsku većinu, potrebnu za promenu ustava. Ali, čak i u ovom, krajnje neverovatnom slučaju, nepremostivu smetnju za svaku legalnu reviziju ustava predstavljalo bi senat, u kome stoje jedni prema drugima 37 radikala i 11 naprednjaka. Stoga se već govorkalo o oktroisanju novog ustava, ili državnom udaru kojim bi kralj najobičnijim ukazom promenio njemu nepovoljne odredbe ustava.[44]

VI

Mogućnost nove promene ustava nailazila je na različita tumačenja. Listovi bliski vladi zastupali su tezu da poslednji ustav, sa dvodomim sistemom, zahvaljuje za svoj postanak jednostranom, dobrovoljnom aktu kralja. Učinjeni poklon kralj može u svako doba da povuče. Kod te teorije o oktroisanom ustavu zaboravlja se da je ovaj

[42] PA XIX, No 209 A—B, 8. decembar 1902.
[43] PA XIX, No 10, 18. januar 1903.
[44] PA XIX, No 40 B, 4. april 1903.

prihvaćen od jedne vanredne skupštine, da se na njega kralj svečano zakleo, i da se u njemu potpuno određeno propisuju obaveze i uslovi pod kojima se on može promeniti ili pak ukinuti. Konstitucionalno je teorija zvanične štampe potpuno neodrživa. Ali je to, uostalom, prilično beznačajno. U politici je, najzad, reč o tome da li određena akcija podstiče krupne vitalne interese nacije i da li raspolaže dovoljnim snagama, da bi se ostvarila bez poremećaja javnog poretka. Prva pretpostavka za moralno opravdanje udara koji neposredno predstoji, nije izgledalo da je prisutna.

Zašto kralj Srbije hoće da menja ustav sa dvodomim sistemom? Za koje odredbe ustava nalazi da su neostvarljive ili potpuno promašene? Na to pitanje Dumba do sada nije dobio odgovor. Iz različitih žalbi vladinih privrženika mogao je toliko da zaključi, da se kralj oseća pritešnjen u svojim ćudljivim prohtevima autoritativne samovolje, radikalnom većinom u oba doma. Radikalni ministri, koji se oslanjaju na kompaktne zatvorene grupe većine, više se osećaju nego naprednjački ministri koji su bez sledbenika; manje su savitljivi i suprotstavljaju snažan otpor loše posavetovanim pokušajima kralja da se meša u svakojaka administrativna i personalna pitanja. Bio bi istinski blagoslov za zemlju — smatra Dumba — kada radikalni ministri ne bi svoj jači položaj besramno koristili u partijske svrhe i za povlašćivanje jednomišljenika različitim položajima. Ali, pošto bi naprednjaci, da su jači u vladi, isti metod primenjivali u korist jedne manjine, može se mirno tvrditi da se oba zla mnogo ne razlikuju.

Kralj se naljutio na senat što on nije jedna Da-mašina, već ima svoje sopstveno mišljenje, često suprotno kraljevom. Pri tome kralj potpuno zaboravlja da je senat na njegov zahtev odbacio zakon o udruženjima, koji je skupština izglasala.

U vladi je bilo izvesnih neslaganja oko ustavne promene i njenog efekta. Ministar Lozanić je smatrao da treba očuvati ustanovu senata, a samo odstraniti, jednim udarom, radikalne vođe. Prema njegovom mišljenju, jednodomi sistem bio je opasan, a senat je predstavljao nužan regulator u odnosu na narodnu skupštinu s jedne, i ministre s druge strane.[45]

Vredan je pomena i poslednji pokušaj vođa radikala u senatu i državnom savetu, da odvrate vladu od državnog udara, odnosno da skinu sa sebe odgovornost za njegove posledice. Pašić, Vujić, Simić i Velimirović pojavili su se kod ministra-predsedenika da učine izjavu u tome smislu. Čuli su da je, navodno nepomirljivo držanje senata, u većini radikalnog, navelo kralja da pribegne državnom udaru. Kralj tvrdi da on postupa u smislu narodne volje, izražene preko narodne skupštine, kada istupa protiv senata. Radikalni vođi su izjavili spremnost da deluju na svoju stranku u tome smislu, da ona ne čini smetnje ukidanju senata, u slučaju da se za to izjasni, propisanom većinom, sadašnja ili druga ustavno izabrana skupština. Ujedno su se radikalni vođi saglasili sa promenom zakona o štampi u tome smislu, da budu kažnjive čak i posredne aluzije na kralja i njegovu dinastiju.

[45] Isto.

U ove kompromisne predloge radikala,uostalom vrlo problematične — po napomeni Dumbe — general Cincar-Marković nije hteo da ulazi.[46]

Prvobitne pripreme za promenu ustava nisu dovedene do kraja debatama u ministarskom savetu i dvoru, već je njihov ishod ubrzao, ali i modifikovao, jedan neočekivani događaj, ulične demonstracije u nedelju 23. marta. Dumba pripisuje „Odjeku" i „Ustavnoj Srbiji" podsticaj da velikoškolci protestvuju protiv vlade i ustavne promene, i u tome cilju koriste zakazani zbor trgovačkih pomoćnika.[47] To je mogao biti povod za kraljevu novu odluku, ali je možda i raniji glas o državnom udaru 1/14 aprila pušten u javnost da bi se ona dovela u zabludu.[48] U svakom slučaju, mnogo su značajniji momenti suštinske prirode, koji su mogli navesti kralja na brži državni udar i promenu njegovog karaktera.

Zakulisna istorija poslednjeg državnog udara — napominje Dumba — posebno je simptomatična, jer prvi put — koliko je njemu poznato — istupa u prvi plan jedan faktor za koji se verovalo da se može zanemariti. A to je — pouzdanost vojske. Demonstracije protiv očekivanog uspostavljanja ustava od 1869. godine, koje su istovremeno bile upravljene protiv nameravane naslednosti prestola u porodici kraljice Drage, naišle su u vojsci, a posebno kod beogradskih oficira, na pune simpatije. Time se tumači sumnjivo držanje oficira koji su komandovali odredima upućenim da suzbiju demonstrante. Nove demonstracije bile su zakazane za utorak, a perspektiva novih organizovanih ispada, protiv kojih je trebalo istupiti sa nesigurnim i nezadovoljnim trupama, bila je kralju malo primamljiva, pa je otpao plan o promeni nasleđa prestola i ubrzano je inscenirање sasvim drukčijeg državnog udara.[49]

Nije se, kao što se ranije nameravalo, vratilo na ustav od 1869. već je sadašnji „dvodomi ustav" kraljevom proklamacijom potonuo na kratko vreme. Istovremeno, od kralja imenovani senatori i državni savetnici stavljeni su na raspoloženje. Sadašnja je skupština raspuštena, mandati svih senatora proglašeni su za ugašene. Ukinuti su i mnogi zakoni. Odmah zatim, novom proklamacijom, ustav od 1901. ponovo je stupio na snagu. Objavljena je i lista novoimenovanih senatora i državnih savetnika, koji su svi uzeti iz liberalne i napredne stranke. Prema tome, državni udar upravljen je isključivo protiv radikalne stranke. Radikali će biti potpuno uklonjeni iz državnog saveta, i koliko je više moguće iz senata. Izmene zakona o štampi, udruženjima i izborima imaju samo taj cilj, da omoguće izbor nove skupštine, u kojoj bi nestalo radikalne većine.

Međutim, — zaključuje Dumba — jedan tako jednostrani nasilni akt u korist koalicije manjina protiv velike većine naroda, teško da će pružiti jemstvo za veću stabilnost političkih prilika.[50]

Događaji koji su sledovali do majskog prevrata 1903, kao i sam prevrat, dovoljno svedoče o nestabilnosti političkih prilika. A što se tiče razvoja ustavnog pitanja od 1901. do 1903. godine, i primene ustava

---

[46] PA XIX, No 43, 7. april 1903.
[47] PA XIX, No 42 B, 6. april 1903. Prilog.
[48] PA XIX, No 43, 7. april 1903.
[49] PA XIX, No 44, 9. april 1903.
[50] PA XIX, No 43, 7. april 1903.

od 1901. pokazuje se sva efemernost jedne političke konstrukcije koja je trebalo da bude osnova ustavnosti. Formalno predviđena ravnoteža morala se poremetiti faktičkim odnosima političkih snaga, pa je iluzorno bilo ponovo je uspostavljavti državnim udarima. Situacija je već bila sazrela da se na jedan od dvorskih udara odgovori prevratom.

Dr Miroslav R. Đorđević,
profesor

L'ORIGINE ET L'APLICATION DE LA CONSTITUTION DE LA SERBIE DE 1901

(Résumé)

La constitution de 1901 introduit, pour la première fois en Serbie, la représentation nationale bicamérale, composée de l'assemblée nationale et du sénat. L'introduction du nouveau système représentatif supposait une combinaison politique déterminée, une entente entre le parti radical et le parti progressiste, leur „fusion". Celle-ci devait unir deux extrémes les progressistes dévoués à la cour, protagonistes acharnés de la limitation de l'assemblée nationale par le sénat, et les radicaux, Partí le plus massif, jadis partisans opiniâtres de la souveraineté nationale et de l'assemblée nationale souveraine.

La combinaison de la cour visait à établir, par l'union des ailes „modérées" des deux partis, l'équilibre de leurs forces, du fait que, face à la majorité que les radicaux pouvaient toujours obtenir à l'assemblée nationale, les progressistes avaient la majorité au sénat, grâce à la prérogative royale de nommer la majorité des sénateurs.

Contrairement aux prévisions du roi, les premières élections sous la constitution de 1901 donnèrent aux radicaux la majorité à l'assemblée et au sénat. La victoire des radicaux ouvrit une nouvelle crise politique. Chacun des succès que les radicaux cherchaient à atteindre constituait en même temps la violation des conditions de la „fusion", donc, du nouvel état constitutionnel aussi, plaçant les radicaux devant l'incertitude. Le roi, mécontent de la prédominance des radicaux, déclara qu'il allait abolir la constitution, si les radicaux n'observent pas l'accord conclu. Dans la nouvelle constitutionnalité, le roi était déçu surtout par le rôle que le sénat se vit accorder dans les mains des radicaux, sénat dont il espérait être l'appui de sa politique.

Sentant qu'il ne pouvait plus compter sur l'armée, le roi changea au dernier moment le caractère du coup d'Etat qu'il préparait. Au lieu d'abolir la constitution de 1901 et de rétablir la constitution de 1869, il suspendit la validité de la constitution de 1901, pour une brève période nécessaire pour signer les décrets abolissant certaines lois et changeant la composition personnelle du sénat et de la cour de cassation. Ainsi le coup d'Etat fut dirigé directement contre les radicaux, afin d'assurer, dans la nouvelle structure de la représentation nationale, une majorité qui soutiendrait la politique de la cour. Cependant, la situation était déjà múre pour riposter à l'un des nombreux coups de la cour par contre-coup, et la dynastie des Obrenović fut renversée à la fin de mai 1903.